

השמיטה, היובל והאוטופיה הציונית

יוסי לונדין

מאז ראשית ימיה של התנועה הציונית עסקו מנהיגיה והוגי הדעות הרבים שהיו מעורבים בליבו רעיונותיה, בשיח אינטנסיבי סביב שאלת דמותה של המדינה היהודית העתידה לקום בארץ ישראל. בשיח זה, שראה כמובן מאליו את מדינת היהודים העתידית כקהילה אוטופית ומושלמת, ניתן מקום של כבוד לשאלת דמותה הכלכלית-חברתית של המדינה העתידית. במאמר זה נדון בשאלה אם במסגרת אותו שיח אוטופי בהקשר כלכלי-חברתי התפתח דיון סביב שאלת יישומן של מצוות השמיטה והיובל במדינה העתידה לקום, מצוות המאפשרות לכאורה את עיצוב ההסדרים הכלכליים בחברה ברוח מוסרית כפי שקיוו ראשי הציונות. נבדוק להלן אם בכתיבתם האוטופית של ההוגים הציונים, מאז ראשית פעילותה של הציונות המדינית בשלהי המאה התשע עשרה ועד להקמתה של מדינת ישראל במחצית המאה העשרים, הייתה התייחסות לנושא, מה היה תוכנה, מה היה היקפה, מה הייתה השפעתה, אם בכלל, ומה היו הסיבות לכך. ראוי לציין כי התתמקדות במאמר זה היא אך ורק בהוגים ציוניים שאינם שומרי תורה ומצוות. על מקומם של השמיטה והיובל בהגות הציונית דתית והחרדית לאומית לגונויה יש לדון במאמר נפרד.

האוטופיה הציונית

מקור הביטוי "אוטופיה" הוא בספרו הידוע של תומאס מור, הפילוסוף המדיני הבריטי בן המאה השש-עשרה, שתיאר את אופייה של החברה והמדינה האידיאלית כפי שהיא מתגלה לעיניו של המבקר באי דמיוני. בעקבותיו של מור, שבמידה רבה הלך למעשה בעקבותיו של אפלטון, פעלו הוגי דעות פוליטיים לאורך כל תולדות העת החדשה, שביקשו להציע לחברות שבהן פעלו את דמותה

של החברה האידאלית שאליה יש לכסוף ובעבורה יש להיאבק.¹ לאוטופיה יש הגדרות רבות ולצורך מאמר זה בחרתי בהגדרתה של רחל אלבוים דרור, חוקרת האוטופיה הציונית. לדבריה, אוטופיות הן,

ז'אנר ספרותי הגותי מיוחד, המגלה פן של שאיפות וערגות, חלומות ותוכניות, שלא תמיד הגיעו לכדי ביטוי בתעודות ובמסמכים [...] הם מצויות על הגבול הדק שבין ספרות לפילוסופיה חברתית [...] אידאות, זרמים ותנועות פוליטיות וחברתיות חדשות זוכים לא אחת לביטויים אומונתים זמן רב קודם שהם מזוהים באמצעות החשיבה הפוליטית.² הגדרה זו של אלבוים דרור מבהירה את חשיבותה של האוטופיה המהווה במידה רבה, באמצעות שימוש בתיאורים ספרותיים, ניסוח של קריאת כיוון וקביעת יעדים בעבור החברות שלמענן היא נכתבת.

בספרות הציונית תפסו האוטופיות מקום של כבוד. הרצון ליצור פרויקט יחיד במינו שבמסגרתו שב העם היהודי לארצו לאחר אלפי שנים ומקים בה את מולדתו לאור החזון המשיחי כחברת מופת ו"אור לגויים", הניע עשרות הוגים ציוניים לשרטט באמצעות יצירות אוטופיות את אופייה של החברה העתידית על כל חלקיה ועל אורחות חייה. הידועה שבאוטופיות הציוניות הייתה כמובן יצירתו של בנימין זאב הרצל "אלטנוילנד". היא תיארה בפרוטרוט ובכישרון רב את דמותה של מדינת היהודים העתידית.³ הצלחתה של יצירה זו הניעה הוגים רבים נוספים לכתוב יצירות בסגנון זה, שבמסגרתן באו לידי ביטוי חזונות כלכליים-חברתיים, רעיונות תחייה תרבותית ודתית ואף הצעות מרחיקות לכת לשינוי פני החברה באמצעות הטכנולוגיה. בין ההוגים השונים ניתן למנות את מייסד בצלאל, בוריס שץ, את ההוגה והמקובל הלל צייטלין, ועוד רבים אחרים.

1 על היווצרות המושג אוטופיה ועל הגוונים השונים שבהם הוא בא לידי ביטוי, ראו גד אופז, "יצירת עם-אדם, האוטופיה הלאומית של א.ד. גורדון", הציונות, טו (1990), עמ' 56-57; רחל אלבוים דרור, המחר של אתמול, א, ירושלים תשנ"ג, עמ' 11-35. לאנתלוגיה של אוטופיות ולהבהרת השפעתן, ראו אברהם יסעור ונגה וולף (עורכים), אוטופיות – אנתלוגיה, תל אביב 2011.

2 אלבוים, שם, עמ' 7.

3 על אלטנוילנד, משמעותה והשפעתה, נכתבה ספרות רבה. ראו בעיקר: אבי שגיא וידידיה שטרן (עורכים), הרצל אז והיום יהודי ישן ואדם חדש, ירושלים תשס"ח; איטה היינצה-גרינברג, "אלטנוילנד – על הפיכתה של יצירה כל אומנתית למדיניות מעשית", זמנים, 96 (2006), עמ' 9-13.

לצדם של אלו שניסחו את האוטופיות שלהם בתוך מסגרת ספרותית היו מהוגי הציונות שעסקו רבות בתכנון החברה הארץ ישראלית ההולכת ונבנית במסגרת כתיבתם הפוליטית והפובליציסטית. בין הוגים אלו, שעסקו לא רק בעשייה היום-יומית ובהשגת יעדים קצרי טווח, אלא נשאו עיניהם לעבר היעדים ארוכי הטווח שכרגע נראה היה כי לא ניתן להעלותם כלל על הדעת, ניתן לציין את זאב ז'בוטינסקי (שלהלן נדון בהרחבה ברעיונותיו בדבר היובל), את דב בורוכוב, א"ד גורדון ואחרים.

חשוב להדגיש כי לאוטופיות, הן אלו שבאו לידי ביטוי ספרותי הן אלו שנכתבו כמאמרים פובליציסטיים, הייתה השפעה רבה על מערכת החינוך, על הרעיון הקיבוצי, על צורות ההתיישבות, על אופי הפיתוח האזורי ועוד ועל מגוון נושאים שהועלו תכופות לראשונה כרעיון אוטופי, ובסופו של דבר באו בצורה כזו או אחרת לידי ביטוי מעשי במציאות הארץ ישראלית.⁴

מקום מיוחד ניתן באוטופיה הציונית לשאלה הכלכלית-חברתית. מקום זה ניתן הן בשל הרצון הכללי לתיקון החברה תוך דגש על תיקון מצבה הכלכלי-חברתי של החברה היהודית המזרח אירופאית והן בשל הדומיננטיות ההולכת וגוברת של אנשי הציונות הסוציאליסטית בקרב ההנהגה הציונית. ציונים סוציאליסטיים אלו ראו כמובן בשאלה הכלכלית-חברתית כמעט את חזות הכול, והגותם רחבת ההיקף בעלת האופי האוטופי התמקדה רובה ככולה בנושא זה.⁵ לענייננו, חשוב לברר מה היו מקורותיהם של הרעיונות האוטופיים שעלו בכתבים הציוניים השונים שאליהם התייחסנו. נראה כי המקור הראשון היה הספרות האוטופית האירופאית, בעיקר זאת בעלת הגוון הסוציאליסטי שנפוצה באירופה בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים והשפיעה על

4 על אופיין של האוטופיות הציונות, ראו לאה הדומי, בין תקווה לספק – סיפור האוטופיה, תל אביב תשמ"ט; אלבוים דרור (לעיל הערה 1); דרק יונתן סנלר, תכנון האוטופיה הציונית, ירושלים תשס"א; יגאל שוורץ, הידעת את הארץ שם הלימון פורח, הנדסת האדם ומחשבת המרחב בספרות העברית החדשה, אור יהודה 2007; יוסף גורני, "הרהורים על הציונות כאידיאולוגיה אוטופית", אלפיים, 18 (1999), עמ' 202.

5 ההגות האוטופית של הציונות הסוציאליסטית עמדה במידה רבה מאחורי רעיון הקיבוץ, שהיה אמור להיות אב טיפוס אוטופי לכלל החברה הארץ ישראלית. ראו יפתח גולדמן, הקיבוץ כאוטופיה, בן שמן 2012; יעל ויילר, "תיקון העולם של השומר הצעיר", ישראל, 1 (2002), עמ' 33–64.

רעיונותיהם הכלכליים של ההוגים הציוניים.⁶ בד בבד הושפעו ההוגים הציוניים השונים, גם אלו שחדלו משמירת תורה ומצוות, מהמסורת היהודית. הם ביקשו לאמץ ערכים ורעיונות שהודגשו במסורת היהודית לאורך הדורות ועם זאת יכלו להשתלב בחזון הלאומי-חילוני (ובדרך כלל גם סוציאליסטי) של החברה המתחדשת בארץ ישראל.

מידת השפעתם של רעיונות יהודיים מסורתיים על ההגות הציונית החילונית היא חלק בלתי נפרד משאלת "הציונות והדת", שאלה שהמחקר עליה רחב מני, והיא עומדת גם בימינו אלה במרכזו של השיח הציבורי במדינת ישראל.⁷ לצורך הנושא שבו אנו דנים נסתפק בציון העובדה כי הוגים ציוניים חילוניים רבים, ובראשם אנשי תנועת העבודה, אימצו רעיונות רבים המופיעים במסורת היהודית, תוך ניתוק הזיקה בין רעיונות אלו למשמעותם הדתית והמרתם למשמעות לאומית או אוניברסלית.

תופעה זו בלטה במיוחד בהתייחסותם של הוגים ציוניים חילוניים לרעיונות הצדק החברתי כפי שהם מופיעים בספרות היהודית המסורתית. הדוגלים ברעיונות אלו, הידועים בשם "מוסר הנביאים" ומאוחר יותר "תיקון העולם", הדגישו כי השאיפה לחברה שוויונית שבה לא יוכר שוע בפני דל, חברה שבה לא יהיו פערים חברתיים והתנהלותה הכלכלית תהווה מופת לעולם כולו, היא הגשמה של דברי הנביאים ישעיהו, עמוס, מיכה וירמיהו כמו גם של המצוות החברתיות הרבות המופיעות בתורה.⁸

6 על השפעתם של הוגים אירופאים ליברליים רווחתיים על האוטופיה הכלכלית-חברתית של הרצל, כפי שבאה לידי ביטוי בספרו אלטנוילנד, ראו אורי זילברשייד, "חזונו הכלכלי-חברתי של הרצל", עיונים בתקומת ישראל, 10 (תש"ס), 610–640.

7 לסקירות ממצות על הסוגיה, ראו שמואל אלמוג ואחרים (עורכים), ציונות ודת, ירושלים תשנ"ד; אליעזר שבייד, המדינה היהודית במבחני הגשמתה, ההסתדרות הציונית, תשע"ב.

8 על מקומו של "מוסר הנביאים" בהקשרו הכלכלי-חברתי בכתביהם של אנשי תנועת העבודה, ראו אניטה שפירא, התנ"ך והזהות הישראלית, ירושלים תשס"ו, עמ' 9–11; על רעיון "תיקון העולם" במובנו כמוטיבציה יהודית מסורתית לא להיכנע למצבו הבעייתי של העולם הקיים, והשפעתו על הציונות החילונית בפרט ועל היהדות הלא אורתודוקסית בעולם המודרני בכלל, ראו Cromer Gerald, *Tikun Olam: Engaged Spirituality and Jewish Identity*, Ramat Gan 2007. על הזיקה הכללית של צעירים יהודיים בעולם בתנועה הציונית ומחוצה לה לרעיונות השמאל החברתי, כמושפעת ממה שנתפס בעיניהם כהמשך המסורת היהודית בדבר צדק חברתי, ראו יעקב טלמון, מיתוס האומה וחזון המהפכה, תל אביב תשמ"א, א, עמ' 211–224. על השאלה מהי ההתייחסות היהודית המסורתית לצדק חברתי בהקשרה הדתי המקורי, ראו חיותה דויטש ואחרים (עורכים),

לכאורה ניתן היה לצפות כי בשורתה של מצוות השמיטה תתפוס מקום של כבוד באוטופיות הציוניות ובוודאי הסוציאליסטיות. בשורת השמיטה הכוללת את הפקרת השדות, ביטול החובות ומתן אפשרות לערכות חברתית, לצמצום הפערים ולהפסקת המרדף אחרי החומר, הייתה צריכה לככב באוטופיות הציוניות גם ללא הקשרה הדתי. הדברים נכונים ביתר שאת לגבי מצוות היובל, מצווה רדיקלית המבטלת למעשה את הישגיה של צבירת הרכוש במשך חמישים שנה, שלכאורה הייתה אמורה להוות בסיס לחברה שיתופית ברמה כזו או אחרת כפי שתארו אותה ראשי הציונות ביצירותיהם האוטופיות. להלן נבדוק אם אכן כך אירע, ומדוע.

השמיטה והאוטופיה הציונית

למרבה ההפתעה, מסקירת שמונה האוטופיות המופיעות באנתולוגיה של רחל אלבוים דרור, כמו גם מסקירת הספרות הענפה העוסקת בהשפעתם של רעיונות יהודיים על חלומותיהם של אנשי תנועת העבודה, לא נמצא זכר לשנת השמיטה ולמשמעותה כחלק מהאוטופיה של מדינת היהודים העתידית.⁹ התעלמות זאת קיימת גם בכתביהם של אבות תנועת העבודה, א"ד גורדון וברל כצנלסון וכמו גם בכתביו של זאב ז'בוטינסקי, אבי הרביזיוניזם.

ההתעלמות מרעיון השמיטה בולטת במיוחד על רקע היצירתיות הרבה שהפגינו מחברי האוטופיות בעת דיונם במבנה הכלכלי-חברתי. בין הרעיונות האנרכיסטיים, היצירתיות הרבה בתכנון היישובים, ההתעניינות בשאלת מנגנוני הרווחה וצמצום הפערים – לא נמצא מקום לרעיון השמיטה. ההתעלמות מרעיון השמיטה בולטת אף יותר בשל הניגוד בינה ובין מצוות היובל, שכפי שנבהיר לקמן דווקא תפסה מקום מסוים בקרב חלק מהכותבים האוטופיים הציוניים. מדוע אפוא נפקד מקומה של השמיטה?

9 בצדק אחזה פניך, עניים ועוני בין תמיכה לצמיחה, תל אביב 2010; איתמר ברנר ואחרים (עורכים), על הכלכלה ועל המחיה, יהדות חברה וכלכלה, ירושלים תשמ"ט. ראו אלבוים דרור (לעיל הערה 1), כרך ב; דוד כנעני, העלייה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, תל אביב תשל"ז; אניטה שפירא, המוטיבים הדתיים של תנועת העבודה, בתוך: שמאל אלמוג ואחרים (עורכים), ציונות ודת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 301–328; מוטי זעירא, קרועים אנו זיקתה של התיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית, ירושלים תשס"ב.

תשובה אפשרית אחת היא תפיסת השמיטה בעיני ההוגים הציוניים לא כמכשיר לתיקון החברה, אלא דווקא כמכשול על דרכה של הציונות. דימוי זה של השמיטה נובע כמובן מפולמוס השמיטה הגדול שהסעיר את התנועה הציונית בשחר ימיה. במסגרת פולמוס זה, שהחל בשמיטת תרמ"ט ונמשך אל תוך העשורים הראשונים של המאה העשרים, דרשו חוגים דתיים לחדול מעבודת האדמה בשביעית בעוד המתישבים הציונים סירבו להפקיר את אדמתם שזה עתה רק החלה להיעבד על ידם.¹⁰ על רקע מציאות זאת נתפסה השמיטה בעיני הציונים החילוניים כגורם מעכב ומפריע שהקפדה על שמירתו ככתבה וכלשונה תביא לחורבן היישוב המתחדש. הבנת משמעותה של השמיטה ככזו הביא להתבטאויות חריפות ביותר של ראשי הציונות כנגד הדרישה לקיימה. כך טען משה לייב לילינבלום מראשי חובבי ציון, כי "דבר השמיטה כפי שנגלה היום, הרס את כל תקוותי בעניין הישוב [...] הייתכן כי גוי שלם, מאות אלפי איש יוכלו לחיות שנה שלימה בחיבוק ידיים?!" ואילו אליעזר בן יהודה דרש לעמוד בתוקף כנגד המבקשים לשמור את השמיטה וקרא לתומכיו: "עלינו לאזור שארית כוחנו במלחמת המצווה הזאת כי אויב נורא יושב לנו פה ומבקש להשתמש בשמיטה לחורבן הישוב."¹¹

דומה כי אין צורך להכביר מילים מדוע לאור התייחסות זאת אל מצוות השמיטה כאל גורם מעכב לא הייתה קיימת מוטיבציה רבה מדי לשלבה בחזון האוטופיה הציונית. לשמיטה שהפכה למעשה לאחד הגורמים הראשונים והמכריעים במחלוקת הדתית-חילונית על אופייה של הציונות וזוהתה מכאן

10 על פולמוס השמיטה ומשמעותו ההיסטורית, ראו אברהם שריבר, "היתר המכירה פולמוס השמיטה תרמט (1889)", מים מדליו (תשנ"ג), עמ' 59–83; שלום רצבי, "פולמוס השמיטה וחיבורו הראשון של הראיה קוק על הציונות", עיונים בתקומת ישראל, ח (תשנ"ח), עמ' 580–601; אשר כהן, "היתר הלכתי בסבך עימות אידיאולוגי, פולמוס השמיטה תשס"א בראי פולמוס השמיטה בראשית ההתיישבות היהודית", בתוך: אליעזר דון יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש, מחקרים ביהדות ציונות ומדינת ישראל, רמת גן תשס"ה, עמ' 529–546; אריה אדרעי, "שורשי הפסיקה הציונית דתית, הרב קוק ופולמוס השמיטה", בתוך: בנימין בראון ואחרים (עורכים), על דעת הקהל, דת ופוליטיקה בהגות היהודית, ב (תשע"ב), המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 833–896.

11 דברי לילינבלום מצוטטים במכתבו לפינסקר משנת 1889, מובאים ביוסף שלמון, דת וציונות עימותים ראשונים, ירושלים תש"ן, עמ' 131; דברי בן יהודה מובאים בשריבר תשנ"ג (לעיל הערה 10), עמ' 68. להתבטאויות חריפות ביותר של ראשי הציונות כנגד המבקשים לקיים את מצוות השמיטה, ראו גם יהושע קניאל, "התחדשות פולמוס השמיטה בשנת תר"ע", סיני, פו (ג) (תש"ם), עמ' רלג–רלה.

ואילך, גם לאחר התמסדותו של היתר המכירה בהמשך המאה העשרים, כמצווה אנטי ציונית ואנטי פרודיקטבית, לא היה סיכוי להפוך לחלק מהחזון הציוני חילוני המתחדש.¹²

על זיהוי השמיטה עם ההתנגדות הדתית לציונות ניתן להוסיף גם את הרתיעה הכללית מערכים, ובוודאי נורמות דתיות הפוגעות לכאורה בערך העבודה ובניין האומה באופן אינטנסיבי, שהיו כה חשובות להוגים הציוניים. תומכי "דת העבודה" והמבקשים לבנות במהירות את המדינה היהודית לא יכלו להסכים למצווה שחלק מהותי ממשמעותה הוא השהיית העבודה והפקרת האדמה.¹³ למשמעותה הרוחנית, החברתית, האקולוגית והחברתית של שנת השמיטה על שני היבטיה – שמיטת הקרקעות ושמיטת הכספים, לא נמצא אפוא מקום בהוויה הציונית והישראלית החילונית.¹⁴

היובל והאוטופיה הציונית

בשונה מרעיון השמיטה דווקא ליובל, הרדיקלי והקשה ליישום פי כמה ממצוות השמיטה, נמצא מקום מכובד בהגות האוטופית הציונית. תושבי מדינת היהודים מספרים, באלטנוילנד של הרצל, כי לאזרחי המדינה,

12 על פולמוס השמיטה כקו פרשת המים ביחסי דתיים חילוניים בציונות, ראו יהושע קניאל, "הישוב הישן וההתיישבות החדשה", בתוך: מרדכי אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, ירושלים תשמ"ב, א, עמ' 269–288; אהוד לוז, מקבילים נפגשים, תל אביב תשמ"ה, עמ' 108–113.

13 היסטוריונים שביקשו לתקוף את תנועת העבודה טענו כי גם הערכים הסוציאליים האוניברסליים שנשאה תנועת העבודה ברמה, לא עמדו למעשה אל מול הדרישות הלאומיות, ולמנהיגי התנועה לא היו עכבות לפגוע בשכבות החלשות או בזכויות העובדים, בשעה שלטעמם האינטרס הלאומי דרש זאת. ראו זאב שטרנהל, בנין אומה ותיקון חברה, לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית, תל אביב תשנ"ה; ראו את תגובתה של אניטה שפירא, "קובלנתו של שטרנהל", עיונים בתקומת ישראל, 6 (תשנ"ו), עמ' 553–567.

14 בשלהי המאה העשרים וראשית המאה עשרים ואחת, עם עלייתו של זרם חילוני שביקש לשוב אל ערכי היהדות מנקודת מבט הומניסטית וסוציאליסטית, נעשו ניסיונות כאלו ואחרים ל"שמיטה ישראלית" שבה תינתן משמעות לשמיטה גם בחברה החילונית. נכון לכתיבת שורות אלו לא זכו ניסיונות אלו לתהודה משמעותית בשיח הציבורי הישראלי. היבט מסוים של השמיטה שכן נקלט בהוויה הישראלית הוא רעיון שנת השבתון לעובדי הוראה. מקורותיו של נוהג זה הם במסורת האקדמית במדינות המערב שבוודאי יונקים את הרעיון לבצעו אחת לשבע שנים משנת השמיטה. לצערי, לא הצלחתי לבדוק את השתלשלותו של נוהג זה במדינת ישראל ואת המודעות של מייסדי רעיון זה לשנת השמיטה. נושא זה ממתין למחקר שייתכן שניב תובנות מפתיעות.

אין רשות היחיד בקרקעות [...] הקרקע לא לי הוא, כי לקחתיו בחכירה אך עד היובל הבא [...] שנת היובל [...] איננה תקון חדש, כי אם תקון ישן נושן שיסד משה רבנו. אחרי שבע שמיטות, וכל שמיטה שבע שנים, נסבו הנכסים הנמכרים בשנת החמישים לבעלם הראשון. אנחנו שינינו מעט את החוק הקדמון. בינינו יסבו הקרקעות לחברה החדשה. משה רבנו כבר הציב לו למטרה למנוע את הקבץ הרכוש במדה לא-שוה. אתה תראה, כי גם שיטתנו קולעת אל השערה הזאת ולא תחטיא. ובעלות מחיר הקרקעות לא ילך השכר לכיס היחידים, כי אם לכיס הצבור.¹⁵

דברים אלו של הרצל, בדבר השבת האדמות לאחר ארבעים ותשע שנה לרשות הצבור, אינם זהים כמובן עם רעיון היובל המקראי, אולם ברור כי ציווי התורה בנושא היוו בעבור הרצל מקור השראה ישיר.

רעיונותיו של הרצל בדבר מימוש רעיון היובל לא נשארו אך ורק בגדר האוטופיה, אלא הייתה להם גם השפעה ישירה על דמותו של אחד המוסדות החשובים ביותר שהוקם בידי התנועה הציונית בהשראתו של הרצל – הקרן הקיימת לישראל.

כידוע, הקרן הקיימת שהפכה לרוכשת הקרקעות המרכזית למען המפעל הציוני נוהגת לא למכור את אדמותיה, אלא להחכיר אותן לארבעים ותשע שנים שלאחריהן על האדמה לחזור לידי הצבור, כלומר למוסדות הקרן. נוהג זה, שאומץ לאחר הקמת המדינה בידי מנהל מקרקעי ישראל, יונק בצורה ברורה ביותר מרעיון היובל. כך הצדיק צבי הרמן שפירא, מייסד הקרן, את הדרישה להשיב את האדמות לציבור מדי יובל, בצטטו את פסוקי המקרא: "והארץ לא תימכר לצמיתות" (ויקרא, כה, כג), ואילו מנחם אוסישקין שעמד בראש הקרן עשרות שנים טען כי, "רעיון סוציאלי מוסרי זה כבר טבוע בתורתנו על ידי מחוקקנו הראשון משה [...] אין לנו ללכת אלא בעקבות מחוקקנו ולנקוט מראשית צעדינו את כל האמצעים כדי להרחיק מארצנו את מארת הבעיה האגררית".¹⁶

15 אלטנוילנד, ספר שלישי, חלק ראשון.

16 ציטוטים אלו יחד עם ציטוטים נוספים של ראשי הקרן לדורותיה מופיעים אצל יוסי כץ, מחזון לרוויזיה, תולדותיו ומורשתיו של חוזה החכירה של הקרן הקיימת לישראל עם ההתישבות העובדת 1901–1960, ירושלים תשע"ב, עמ' 20.

ראוי לציין כי במהלך השנים נשחקה מעט משמעותו המעשית של רעיון הבעלות הלאומית על הקרקעות והשבתן לידי מוסדות הציבור מדי יובל. בהדרגה, האדמות שהוחכרו בידי הקרן הקיימת ומנהל מקרקעי ישראל נותרו אמנם בבעלות ציבורית מסוימת, אך למעשה הפכו לרכושם הפרטי של בעליהן. אולם עובדה זאת איננה מפחיתה מעצמת ההשפעה של רעיון היובל ולו ברמה הסמלית על מדיניות הקרקעות של הקרן הקיימת ושל מדינת ישראל.¹⁷

התייחסות משמעותית אף יותר לרעיון היובל מופיעה בכתביו המאוחרים של ז'בוטינסקי. כידוע, במהלך שנות השלושים של המאה העשרים ביקש ז'בוטינסקי לנסח תפיסה כלכלית-חברתית שתציג חלופה לרעיונות הסוציאליזם של תנועת העבודה. במסגרת חיפושיו אלו ניסה ז'בוטינסקי לעצב תפיסת עולם כלכלית גם מתוך מקורות היהדות, מקורות שאליהם התקרב בערוב ימיו לאחר שהיה מנוכר מהם בצעירותו.¹⁸

במסגרת ניסונו זה טען ז'בוטינסקי כי על הכלכלה העברית המתחדשת להתבסס על כלכלה חופשית המתוחמת ומוגבלת במשולש שבו יש שלושה ערכים יהודיים הקשורים לנושא הכלכלי: רעיון השבת כבסיס לדיני העבודה וזכויות העובדים, רעיון הפאה כבסיס לדיני הצדקה והדאגה לנזקקים, ורעיון היובל כבסיס לסדר חברתי שוויוני המתחדש כל חמישים שנה.¹⁹

17 להעלאת הטיעון "והארץ לא תמכר לצמיתות" בידי שר האוצר לוי אשכול כבסיס לחוק מקרקעי ישראל, ראו את הדיון שנערך בכנסת ישראל בשנת 1960, דברי הכנסת, 28, עמ' 676. לשאלת מדיניות הקרקעות של הקרן הקיימת ומשמעותה וכן על הדיון העכשווי בנושא זה, ראו גם רחל אלטרמן, בין הפרטה להמשך הבעלות הלאומית, מדיניות קרקע עתידית לישראל, ירושלים 1999.

18 על הסיבות להתקרבותו של ז'בוטינסקי לדת ולמקורות היהודיים, ראו אליעזר דון יחיא, "בין לאומיות ודת: התמורה בעמדת ז'בוטינסקי כלפי המסורת הדתית", בתוך: אבי בראלי ואחרים (עורכים), איש בסער – מסות ומחקרים על ז'בוטינסקי, שדה בוקר תשס"ד, עמ' 159–187. דון יחיא מתאר את התקרבותו של ז'בוטינסקי לדת כתוצאה מתהליך פנימי. ראו לעומתו, אריה נאור, "גם לאפיקורסים יש חלק בסיני: לבירור יחסו של ז'בוטינסקי למורשת היהודית", עיונים בתקומת ישראל, 16, שדה בוקר תשס"ו, עמ' 131–170; דוד מלמד, "האם ז'בוטינסקי היה אנטי דתי?", כיוונים חדשים, 13, ירושלים תשס"ו, עמ' 116–123, הטוענים כי ז'בוטינסקי היה עד סוף ימיו אנטי-דתי וחילוני מובהק, ויחסו האוהד לדת נבע ממניעים אינסטרומנטליים בלבד, כחלק מהמאבק על השליטה בתנועה הציונית.

19 משנתו הכלכלית של ז'בוטינסקי, ראו רפאלה בילסקי, כל יחיד הוא מלך – המחשבה החברתית והמדינית של ז'בוטינסקי, תל אביב 1988. על תפיסת הכלכלה היהודית של ז'בוטינסקי, ראו את מאמרו: "פרקים בפילוסופיה הסוציאלית של התנ"ך", בתוך: רפאלה

ז'בוטינסקי, שדגל כל ימיו בכלכלה ליברלית, היה חייב כמובן להסביר מדוע הוא קורא לחלוקת מחדש של הקרקעות בצורה כפויה, מדי חמישים שנה, ומה ההבדל בין גישה זו לגישה הסוציאליסטית שאליה התנגד כל ימיו. לדבריו:

התרופה המקראית לכלכלה הסוציאליט שמה שנת היובל [...] ההבדל היסודי בינה לבין הסוציאליזם הוא הבדל בין שיטה הבאה לתקן את הרעה לבין שיטה הבאה לקדם את פני הרעה [...] המקרא מבקש לשמור על החופש הכלכלי אך הוא גם בא לתקנו על ידי מיני סייגים וסמים שכנגד [...] גרזן ענקי חולף כסופה מפרק לפרק מעל יער אנוש וקורת כל אותן הצמרות שגבהו מן הרמה הממוצעת.²⁰

לדבריו של ז'בוטינסקי היובל הוא אפוא רעיון יהודי מקורי המאפשר את תיקון העיוותים של השוק החופשי, אך ללא עיקור הזמה האישית וצמצום רב מדי של החופש האנושי שבו לוקים הסוציאליזם והקומוניזם.

חשוב להדגיש כי לז'בוטינסקי היה ברור כי יהיה בלתי ניתן לממש את רעיון היובל כמות שהוא במסגרת הכלכלה המודרנית. דבריו בנושא זה אינם נעימים במיוחד לאוזן המסורתית, אולם עדיין ניתן לזהות בהם את המוטיבציה הרבה לשילוב רעיון היובל בחברה המתחדשת בארץ ישראל:

לו הייתי מלך, מחדש הייתי את פני ממלכתי על פי תורת היובל. כמובן, קודם כל הייתי צריך למצוא יועצים חכמים ולהטיל עליהם לתכנן תוכנית מפורטת על יסוד הרמז שבמקרא, אותו הניסוח הבלתי גמיש, הקדמון, הילדותי, אינו ניתן למימוש בחיינו המורכבים, וההיסטוריונים מהם מטילים ספק אם בכלל היו בני ישראל מקיימים את מצוות היובל בימי קדם.²¹

בסופו של דבר לא הגיע ז'בוטינסקי למנהיגות. גלותו מארץ ישראל ופטירתו בגיל צעיר יחסית טרם הקמת המדינה הותירו ללא מענה את השאלה אם הוא התכוון ברצינות לנסות לממש רעיונות כאלו ואחרים המושפעים מרעיון היובל, או שמא מדובר בכתיבה אזוטרת יחסית שלא ניתן לייחס לה חשיבות.

בילסקי כהן (עורכת) לתיקונו של עולם, משנתו החברתית והכלכלית של ז'בוטינסקי, המסדר על שם ז'בוטינסקי, תל אביב 2001, עמ' 61–70.

20 מתוך מאמרו של ז'בוטינסקי "רעיון היובל", בתוך בילסקי כהן 2001, (לעיל הערה 18), עמ' 56.

21 שם, עמ' 57

ממשיכי דרכו הפוליטיים של ז'בוטינסקי לא דגלו ברעיונו בנושא היובל. נהפוך הוא, שנים מאוחר יותר, בשעה שהכנסת דנה בחוק מנהל מקרקעי ישראל שהזכרנו לעיל, טענו אנשי תנועת החירות כי רעיון החכירה לארבעים ותשע שנה פוגע בחירות הפרט ויש לבטלו. כנגדם התייצבו אנשי תנועת העבודה והציונות הדתית שביקשו להצדיק את קבלת החוק באמצעות הדגשת זיקתו למסורת הלאומית של "והארץ לא תמכר לצמיתות", אולם הדבר לא עשה שום רושם על אנשי חירות שהמשיכו להתנגד נחרצות לחוק.²²

מנגד, מאמריו של ז'בוטינסקי בנושא היובל היו למקור הראה לכותבים ציוניים דתיים שהיו מקורבים בצורה זו או אחרת לתנועה הרביזיוניסטית ולממשיכי דרכה, ואלו פיתחו, וממשיכים לפתח אף בימים אלו, מודלים מעניינים ליישום מלא של רעיון היובל במדינת ישראל.²³

יוצא אפוא כי בניגוד לרעיון השמיטה שלא מצא את מקומו בהגות האוטופית הציונית, הרי רעיונות היובל באו לידי ביטוי לפחות בהגותם של שניים מראשי הציונות – הרצל וז'בוטינסקי, והיוו מקור הראה להסדרי הקרקעות שעיצבו את אופי ההתיישבות הציונית.

סיכום

האוטופיה הציונית עסקה במגוון רב של נושאים והציעה מודלים מקוריים ומעניינים לשיטות הכלכליות-חברתיות שאמורות היו להתקיים במדינה היהודית העתידית. במסגרת מודלים אלו לא נמצא מקום לרעיון השמיטה, וזו הוזכרה בהגות הציונית החילונית כמעט תמיד רק בהיבטיה השליליים כמצווה המאיימת על התחדשות היישוב בארץ ישראל.

- 22 דברי הכנסת, 1960 (לעיל הערה 16). לימים ביקש ראש הממשלה בנימין נתניהו לבטל את חובת החכירה הקבועה בחוק בשם חירות הפרט, אך נרתע מכך בשל לחץ ציבורי. על השינויים בתפיסתה הכלכלית-חברתית של תנועת החירות ולימים של מפלגת הליכוד, ועל השפעת רעיונותיו של ז'בוטינסקי על תפיסות אלו, ראו משה פוקסמן ומשה שעל, "משנתה הכלכלית-חברתית של תנועת החירות", בתוך: אברהם דיסקין (עורך), מאלטלנה עד הנה גלגולה של תנועה מחירות לליכוד, ירושלים 2011, עמ' 173–192.
- 23 ראו שבתי בן דב, גאולת ישראל במשבר המדינה, צפת תש"ך, עמ' 190–202; בנימין פורת, "צדק חברתי לאורו של דין היובל-עקרון ההזדמנות החוזרת", אקדמות, יג (תשס"ג), עמ' 77–102; אראל סגל הלוי, "התחילו במשחק מראשיתו, מצוות חלוקת הנחלות והיובל מראשית הציונות ועד ימינו", אקדמות, כח (תשע"ג), עמ' 81–104.

גורלה של מצוות היובל שפר עליה מעט יותר ושני אבות הציונות המרכזיים, הרצל וז'בוטינסקי, מצאו לנכון לציינה כמודל האמור להשפיע על אופייה של המדינה העתידית. עם זאת, ראוי להדגיש כי גם במקרה זה נשאר רעיון היובל במידה רבה ללא יישום מעשי, הן בכתביו של ז'בוטינסקי הן ביחס למדיניות הבעלות הציבורית על הקרקעות שהלכה אט אט ונשחקה.

מה גרם להבדל בהתייחסות לשתי המצוות? דומה כי מלבד הבעייתיות שנקשרה למושג השמיטה עקב המחלוקת על היתר המכירה, הושפע היחס לשאלת השמיטה והיובל גם מהתייחסותם הכללית של ההוגים הציוניים החילוניים למקורות היהודים ולמידת השפעתם על הלאומיות הציונית המתחדשת. מקורות אלו היו רצויים ושימושיים כל עוד שירתו תפיסות עולם מודרניות שאומצו בידי ההגות הציונית חילונית. ההוגים הציוניים חיבבו מאוד את דברי הנביאים שנראו כמגבים את הרעיון הסוציאליסטי או את סיפורי הגבורה של התנ"ך, המכבים ובר כוכבא שחזקו את הלאומיות ורעיונות "יהדות השרירים". אולם בשעה שרעיונות אלו, גם בהקשרם כמצוות ש"בין אדם לחברו" (ועל אחת כמה וכמה ביחס למצוות "שבין אדם למקום") סתרו את סדרי החברה המודרנית, הרי לא נותר להם מקום.²⁴

בהקשר זה לא נמצא מקום לשמיטה שלא ניתן היה לכאורה ליישבה עם דרישות המציאות הכלכלית, כמו גם עם ערכי העבודה והסוציאליזם שראה בהפסקת היצירה והמלאכה, שלא למטרת מנוחה קצרה לעובדים, מעשה מגונה ביותר. גורלו של היובל שפר יותר בשל זיהויו עם תפיסת הקרקע כמשאב ציבורי שהייתה מקובלת על הוגים אירופאים רבים בתקופה זו, ובעיקר בשל היותו בגדר "הלכתא למשיחא" שניתן לצטטה ולהשתמש בה כצידוק להסדרים חברתיים עכשוויים ברוח הסוציאליזם, מבלי להזדקק לביצועה המעשי והמורכב שאינו עולה לכאורה בקנה אחד עם צרכיה של הכלכלה המודרנית. סביר להניח, למרבה הצער, כי גם אם הייתה ניתנת הזדמנות ריאלית כלשהי למימוש רעיונות היובל בימי קום המדינה, הרי שגורלם דומה היה לגורלה של השמיטה.

24 מדיניות דומה נקטו שנים מאוחר יותר חוגים ליברליים בישראל ששמחו לאמץ מקורות יהודיים המצדיקים לכאורה תפיסות ליברליות של שיח זכויות האדם וכדומה, אולם התעלמו מהם בשעה שסתרו ולו במעט את השיח המערבי בנושא. ראו לדוגמה את תפיסתו של השופט אהרן ברק ביחס להגדרת המושג מדינה יהודית ודמוקרטית במאמרו: "מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית", עיוני משפט, כד (תש"ס), עמ' 9-14.

ההגות הציונית החילונית השאירה בסופו של דבר את התפיסות החברתיות הייחודיות לתורה שאינן עולות לכאורה בקנה אחד עם רעיונות הכלכלה המודרנית (מימין ומשמאל) מחוץ לשיח הציבורי בישראל. למאמינים בכך שתורת ישראל נועדה לתת את המענה האופטימלי לצורכי החברה ב"ממלכת כוהנים וגוי קדוש" לא נותר אלא להצטער על כך. המשימה הגדולה של יישום רעיונות השמיטה והיובל במסגרת לאומית במדינה מודרנית נותרה ככל הנראה לפתחם של המאמינים בדברי התורה לא כציטוטים להצדקת שיטות זרות, אלא כדברי אלוקים חיים. האם יצליחו בכך? ימים יגידו.²⁵

25 לניסיונות ראשונים בנושא, ראו ביחס ליובל את המקורות שהובאו לעיל (הערה 22). ביחס לשמיטה, ראו זאב ויטמן, לקראת שמיטה ממלכתית במדינת ישראל, אלון שבות 1993; משה זקס, "הצעה לשמירת שמיטה על ידי כלל ישראל", המעיין, נד / ד (תשע"ד), עמ' 63–72.

